

AIANDUSE, ERITI POMOLOOGIA EESTIKEELSE OSKUSSÕNAVARA LÄTTED

Toivo Univer

Ülevaade

Rahvuskeel ja omakeelne oskussõnavara areneb käsikäes majanduse ja erialase hariduse edenemisega. Põllumajanduse, sh aianduse oskussõnavara murranguline muutus ligikaudu sajand tagasi on jälgitav ajakirjade, populaarsete rahvaraamatute, käsiraamatute ja õpikute kaudu. Esimesed eesti-keelsed aiandustekstid on tõlked peamiselt saksa ja vene keelest, harvem prantsuse ja inglise keelest. Pomoloogia terminid lähtuvad vastavatest botaanika mõistetest ja on lähedalt seotud dendroloogia ainevallaga.

Võtmesõnad: terminid, põllumajandus, viljapuud

Majanduse ja keele seos

Rahvuskeele areng on mõneti seotud majanduse arenguga. Nii nagu Eesti majandus ja põllumajandus, muutus põllumajanduse, sealhulgas aianduse oskussõnavara umbes sajand tagasi murranguliselt.

Eesti põllumajanduse ajaloolise arengu mõistmiseks ja aiandust edendanud suurmeeste tegevuse mõtestamiseks peame tajuma ajajärgu majanduslikku ja kultuurilist tausta. Tööstus-

liku tootmise areng 19. sajandi viimasel veerandil soodustas Venemaal linnaelanikkonna suurenemist, põllumajandus- saaduste turu kasvu ja raudteede ehitamist. Mõisates ja taludes kohanduti kauba tootmisele avardunud turu jaoks. Kohalikes omavalitsus- ja haridusasutustes algas venestamine. Teabeväli – ajalehed ja raamatud – toimis saksa ja kohalikus keeles. Suhtlemistasandil läviti eesti, saksa ja vene keeles. Erialase teabe levikanaliteks olid ajalehed, ajakirjad, seltside kõnekoosolekud, õpetlikud raamatud. Eesti- ja Liivimaal oli ergas seltsitegevus. Aiandusseltsid tegutsesid Riias, Tallinnas, Tartus, Haapsalus ja Viljandis. Korraldati väljanäitusi, sealhulgas puuviljanäitusi, millest mõned (Tartus 1869. a ja 1895. a, Tallinnas 1903. a) on jätnud saksakeelses trükisõnas olulise jälje.

Eesti oli 19. sajandi keskpaiku jõudnud 70–80 protsendilise kirjaoskusega Lääne-Euroopa tasemele; sajandi lõpul oli kirjaoskus juba peaaegu üldine (Annus 1995: 10). Käsitletaval ajajärgul ilmus Eesti ajaloo areenile maakeelne haritlaskond. 19. sajandi lõpul jagunes eesti haritlaskond kolme rühma nii, et külakoolmeistrid moodustasid püramiidja kogumi laia aluse. Koolmeistrit võib vaadelda kui peamist vaimsure kandjat ühiskonnas (Karjahärm & Sink 1997: 67–145). Koolmeistritel oli oma osa selles, et 1880. aastatest alates kasvas kiiresti eestikeelne majandusalane õpetlik kirjavaras – seda kompüleeriti, refereriti ja populariseeriti. Külakoolmeistrite hea võõrkeeleoskus võimaldas vahendada kõike, mis lugejatele huvi pakkus. Mitmed kooliõpetajad ja kõstrid kirjutasid rahvalikke raamatuid ja õpikuid. Aianduse ja mesinduse valdkonnas tegutsesid silmapaistva edukusega J. Spuhl Läänemaal ja Vormsis, M. Reinik Tartus, J. Raudsepp Räpinas, G. Daniel Kanepis, J. Roots Karksis jt. Aastatel 1851–1900 trükiti 111 eestikeelset põllumajanduse alast raamatut, sealhulgas üldpõllumajanduse ja maaviljeluse vallas 36, looma- ja linnu-

kasvatuse alal 41 ning aianduse ja mesinduse teemal 35. Haridusalaseid raamatuid trükiti 166 nimetust, sealhulgas 8 loodusloo õpikut (Annus 1995: 10–11). Käsikäes majanduse ja erialase hariduse edenemisega arenes ka omakeelne oskussõnavara. See on jälgitav kirjalike üllitiste – käsiraamatute, õpikute, populaarsete rahvaraamatute ja ajakirjade abil.

Omakeelse põllumajandusliku oskussõnavara lätted asuvad loodusõpetuse aines ja selle juurdumine eesti keelde sõltus koolmeistritest. Võrdluseks kaks tekstikatket. C. R. Jakobson oma muhedas keelepruugis õpetab talupoega 1869. aastal:

„Kõige tähtsam sündmus taime elus on tema õie sugutamine .. et õie emakal ja isakadel sealjuures kõige suurem tähtsus on, seda teab vist iga mees isegi. Isakate otsas seisavad tolmukellokesed, veikesed nappukesed, kelle sees õietolm küpseb .. Kui ka üksainus neist lõpmata hulga terakestest emaka ülemise otsa (õismokade) peale langeb, siis on õie sugutamine korda läinud.“ (Jakobson 1994 (1869): 154–155).

Kihelkonnakoolile mõeldud õpikus tutvustatakse õunapuud:

„ .. õie kroon on roosi tauline, viieleheline, seest valkjast ja väljastpoolt roosa. Isakaid on palju ja emakaid 5. Emakad on alt kokku kasvanud, iga üks seisab ise viljapunga pial. Neist 5. viljapungast kasvab vili ehk õun, mis sellepärast seest viiekambriine ja sagedaste ka väljast viietahuline või kandiline on.“ (J. Pärman 1879: 149).

Õpiku „Looduse lugu“ eessõnas (Pärman 1878: VI–VII) annab autor metoodilisi juhiseid, osundusega sisu päritolule „Lange ja teiste järele kirja pannud J. Pärman“:

„Koolmeister piab teadma, kudas looduse lugu tuleb õpetada: õpetus piab näitlik olema, näita lapsele kudas taim idaneb, kasvab ja vilja kannab. Looduseloo tunnis piab laps ise uurima ja leidma, koolmeister aga juhatagu teda ja aidaku otsida.“

„ .. tulus on kui koolmeister .. teistest raamatutest mõnda juurde lisab, mis siin raamatus ei seisa. Kooli lugemise raamatud, „Teadus ja seadus põllul“, „Koduarst“ ja muud peavad koolmeistril muidugi tuttavad olema.”

Silmapaistev on Viljandimaalt Holstrest pärit kooliõpetaja, ajakirjaniku ja kirjaniku Juhan Kunderi (1852–1888) tegevus loodusteaduse oskussõnavara loomisel. Rakvere elementaar- ja hiljem kreiskooli õpetajana oli J. Kunder 1882.–1888. a Eesti Kirjameeste Seltsi asepresident. Ta andis välja raamatu „Looduse õpetus“ kolmes köites: I „Elajate riik“ (1877), II „Taimede riik“ (1882), III „Kivide riik“ (1885). Õpik-käsiraamat oli suunatud koomeistritele, koolidele ja „iseõpetuseks“. Köide „Taimede riik“ tutvustab Eestis kasvavaid taimi, võttes aluseks Carl von Linné jaotuse: liik, perekond, sugukond, selts, klass. Taimede rühmitamisel oli aluseks õie ehitus. J. Kunder lähtus saksakeelsest tekstist, kuid tõi eesti keelde taimeteaduse süsteemse käsitluse ja vastava oskussõnavara. Mõned näited:

„tolmukad on isased, emakad on emased õitsme jaud“ (lk 8);
„pärast sigitamist ehk tolmutamist seemneterad arenevad“ (lk 11);
„lihtviljad on sahvtsised ja lihavad; niisugused on õunvili, mis mitte iseenesest lahti ei lähe ning millel keskpaigas nahkjad koopad on, kus seemned sees (õun, pirn); marjavili on ilma sisemise seemneõneta; kivivili, mis lihav on ning mille keskpaigas puine süda nagu ploomil, kirsil.“ (lk 13)

Olulisemaid aianduse oskussõnavaraga üllitisi

Aianduse oskussõnavara kujunemise seisukohalt on olulised järgmised trükised. 1841. a tõlkis J. H. Rosenplänter eesti keelde Pärnu linnapea C. F. Goldmanni saksakeelse artikli „Lühike õpetus kuidas viljapuid harida“, mis ilmus alles 1860. aastal Tartus H. Laakmanni kirjastusel koos L. Klekampfi koostatud „Aia kalendriga“ üldpealkirja all „Kärneri-ramat“. Seal nimetatakse 26 õuna-, 11 pirni-, 17 kirsi-, 17 ploomisorti.

Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi väljaandena ilmus „Lühike aiapidamise juhatus“ (1881), mille koostas J. Kõrv ja mis oli suunatud talurahvale ja külakoolidele. Õhukese, vaid 48 leheküljelise raamatu autor piiritleb ainevaldkonda: „siin on kokku võetud niihästi viljapuud, marjapõõsad kui ka köögikasvud ehk keeduviljad ja lisaks ka lilled“. Käsitletakse 30 köögivilja, 26 ühe- ja mitmeaastase lille kasvatamist, üksik- asjalikult viljapuude paljundamist, kuid nende kasvatamist ainult möödaminnes. Soovitatakse puukoolis saadavaid viljapuusorte, „mis ka raamatukirjutaja on pidanud kõige paremaks tunnud“ – 14 õuna-, 4 pirni-, 5 ploomi-, 3 kirsi- ja 7 marjakultuuride sorti. Esmakordselt eestikeelses trükisõnas märgitakse õunasorti 'Liivi kuldrenett'.

Raamatu „Lühikene õpetus viljapuude kasvatamisest“ (1891) peatükid „Viljakandvate okste kasvatamisest“ ja „Marjapõõsaste kasvatamisest“ annavad esmakordselt eestikeelsed juhised viljapuude ja marjapõõsaste lõikuseks:

„Siis on su rohtiaas kolme moodi puid: kõrgtüvidega puid, madalatüvidega põõsamoodi kasvatatud puid ja marjapõõsaid. Kõrgtüvidega puud peavad oksadest nii arvad saama hoitu, et päikese kiired täiesti oksade vahele võivad

sisse paist. Madalatüviga, põõsamoodi kasvatatud puu on niisugune puu kelle tüvi maapinnast kunni oksadeni mitte pikem ei ole kui 12 tolli.“

Raamatu eessõnas märgitakse, et need nõuanded „on kõige paremate ja osavamate asjatundjate kirjadest võetud, iseäranis Prantsusmaa professori Gressenti raamatust pealkirjaga „Kasulik viljapuude kasvatamine“.

J. Spuhl-Rotalia „Kodumaa marjad“ (1897) oli 19.–20. sajandi vahetusel üks huvitavamaid ja täielikumaid aiandusalaseid raamatuid (Eesti pomoloogia 1970: 21). Siin on esmakordselt kasutatud terminit *pomolog* – *pomoloog* tähenduses õpetatud puuvilja-teadlane. (Spuhl-Rotalia 1897: 9) See on esimene ulatuslik puuvilju ja marju toiduks tarvitama propageeriv rahvaraamat ja teises järjekorras aiandust tutvustav käsi-raamat. Raamatu tekstimahust kaks kolmandikku käsitleb puuviljade ja marjade toiduna kasutamist. Jagatakse õpetusi aiasaaduste töötlemise kohta, tuuakse ka toidu retsepte, õpetatakse mahlade valmistamist. Tutvustatakse metsmarjade korjamist, töötlemist ja muud. Mitmesuguste viljapuu ja marja-põõsa liikide kasvatamise ja sortide valiku ainestik hõlmab ümmarguselt 30% trükise mahust. Viljapuudest vaadeldakse õuna-, pirni-, ploomi- ja kirsipuud ning marjapõõsastest sõstraid, karusmarja, vaarikat, pampelit ja maasikat. Metsmarjadest on vaatluse all mustikas, pohl, jõhvikas, soomurakas ja põldmari ning puu- ja põõsaliikidest pihlakas, sarapuu, kadakas ja kibuvits. J. Spuhl käsitleb veel teisigi looduses kasvavaid marju. Vähemtähtsate söödavate liikide hulka arvab ta metsõunapuu, laukapuu, toominga, viirpuu, hobukastani, magesõstra, leedripuu, sinika, kukemarja ja leesika. Nende puhul näidatakse liikide toiduks tarvitamise võimalusi ja raviomadusi. Eraldi rühma moodustavad *kõlbmata ja kihotised marjad*. Siia arvati paakspuu, kikkapuu, kontpuu, kuslapuu,

näsiini, maavits ja ussilakk. Mõningaid nimetatud liikidest soovitati kasutada arstimina. 19. sajandi lõpul tarvitas talurahvas puuvilju ja marju toiduks valdavalt värskena (*toorelt söömine*) või kuivatatult ning sarapuupähkleid talvel pühade maiusena. Talupoegade seas oli populaarne õunte kuivatamine. J. Spuhl on kasutanud oskuslikult nii eesti kui ka võõrkeelseid kokaraamatuid. Ta pakkus „Kodumaa marjade” lugejale võimalusi oma toidu mitmekesistamiseks. Õuntest ja pirnidest sai valmistada kompotti, pasteeti, salateid, siirupeid aga ka õunakooke, -suppe, -putru ja -pudingit. Mõned toidu ja jookide valmistamise retseptid olid mõeldud nähtavasti talupojast kõrgema seisuse toidusedeli tarbeks. Vaevalt, et talupoja toidulauale jõudis *õunasupp riisiga* või *õuna külmroog* (jäätis). Külmroa valmistamise lõppetapp on sõnastatud: „liigutatakse hästi segamini ja pannakse keldrisse jääde vahele külmama”. Tõenäoliselt oli J. Spuhl karske eluviisiga, kuid „Kodumaa marjades” jagatakse õpetusi mitme alkohoolse joogi valmistamiseks. Üksikasjalikult käsitletakse veinitegemist, veinitegemise riistu ja veini säilitamist.

Õunasortide esimesed kirjeldused eesti keeles avaldati trükises „Õuna-sordid, mis Eesti- ja Põhja-Liivimaal kasvatamiseks soovitatud” (1907). Selle trükise valmimise käik on järgmine. Eestimaa aianduse selts korraldas väljanäituse Tallinnas 1903. a septembris. Seal valiti pomoloogia komitee, kelle ülesandeks seati „lähema läbikatsumise alla võtta ja selle kohta kindlaid teateid koguda, missuguseid õunasortisid võiks .. ärilistes õunaaedades kasvatamiseks ja harimiseks soovitada.”. Pomoloogia komitee soovitas kasvatada ärilistes viljapuuaedades 9 õunasorti: ‘Valge klaarõun’, ‘Suislepp’, ‘Tallinna pirnõun’, ‘Borovinka’, ‘Sügisjoonik’, ‘Seerinka’, ‘Aport’, ‘Rosenhäger’ ja ‘Liivi sibulõun’. Pomoloogia komitee liikmed koostasid ülalnimetatud sortide pomoloogilised kirjeldused, mis on „vene alguskeeles professor hr. Hrebnitski

kokku kogunud ja trüki jaoks ära korraldanud, kuna saksa- ja eestikeelsed tõlked siinsamas on valmistatud“. Ajaliselt teiseks trükiseks oli J. G. Spuhl-Rotalia „Pomoloogia õperaamat I. Õunasordid“ (1912–1924). Selle raamatu trükkimine algas 1912. a, kuid autori haigestumise ja surma tõttu jäi pooleli. Töö viis lõpuni autori poeg Anatol Spuhl 1924. aastal. Pomoloogia õperaamatu II osa „Pirnisoridid“ ilmus 1927. aastal. Neis raamatutes on iseloomustatud sortide aretamiseks kasutatud lähteliike ning sortide morfoloogilisi tunnuseid ja majanduslikke omadusi, hinnatud nende sobivust kasvatamiseks Eesti ja Liivimaal. Kokku käsitletakse 100 õunasorti ja 36 pirnisorti. Autor toob „võõrkeelsete raamatute ja kirjatööde nimekirja, mis selle raamatu kokkuseadmise juures on tarvitatud ja mille peale sortide kirjeldustes juhatatakse“. Loetelu sisaldab saksa-, inglise-, prantsuse-, vene-, taani- ja poolakeelseid trükiseid. J. G. Spuhl-Rotaliale kuulub õunasordi 'Liivi kuldrenett' esmakirjeldaja au.

Eestikeelse kutse- ja kõrghariduse algaastad olid rasked. Vajaminev õppekirjandus tuli tõlkida. Tuntud aedniku ja aiandusajakirja peatoimetaja Johannes Böttneri „Aiatöö õperaamat“ tõlgiti ja kohandati Eesti oludele 1913. a, kordustrukid ilmusid 1920. ja 1923. aastal. Raamatus antakse juhatusi, kuidas aeda asutada, aiamaad parandada ja väetada, aiavilja ja viljapuid kasvatada. Eessõnas märgitakse, et käesoleval kujul on raamat Eestimaa Põllumeeste keskseltsi aiatöö-instruktori T. Reimi, Eestimaa Aiatööseltsi ülemaedniku P. Sinemi ja looduse- ning keeleteadlase J. W. Veski poolt läbi vaadatud. Eeltoodud õperaamatu järg „Aialilled, ilupuud ja ilupõõsad“ ilmus „Teaduse“ kirjastuse väljaandena 1914. a See on koostatud J. Böttneri ja N. Kitschunovi õperaamatute põhjal. Kõrgkooliõpiku „Botanika õperaamat“ (Strasburger jt. 1926; 16. väljaande ümber-
tõetatud trükk) tõlke eessõnas tõdeb Tartu Ülikooli professor

H. Kaho, et „kõik tõlkes esitatud botaanilised oskussõnad loodi või määrati kindlaks ülikooli botaanikainstituudis sellekohases komisjonis erialateadlaste osavõtul“. Akadeemilise Metsaseltsi väljaandena ilmus A. Pawlowi „Puud ja põõsad“ (1925), alapealkirjaga „Käsiraamat Eestis metsikult ja kultiveeritult kasvavate puude ja põõsaste määramiseks“. Raamatus tuuakse ära eri peatükina „Tarvitatud oskussõnade seletus“. Raamatu eessõnas märgib autor, et kasutas kirjanduse allikatena nii võõrkeelseid kui ka eestikeelseid väljaandeid nagu G. Vilbergi „Eesti taimestik koolidele“ (1922) ja mimeograafilist A. Mathieseni ja K. Werbergi „Puude ja põõsaste määraja lehtede ja pungade järele“ (1922).

Kokkuvõtteks

Aianduse oskuskeele areng ning erialase trükisõna maht ja sisu on seostatav majanduse arenguga. Aastatel 1851–1900 ilmus eesti keeles 35 aiandus- ja mesindusalast trükist. Need olid võõrkeelest, enamasti saksa keelest tõlgitud või koostatud paremate välismaiste allikate põhjal. Trükitud tekstide kõrvutamisel on jälgitav aianduslase oskussõnavara täienemine ja täiustumine.

Pomoloogia on aiandusteaduse haru, mis tegeleb viljapuude ja marjapõõsaste sortide tundmaõppimise ja süstematiseerimisega. Pomoloogia terminid lähtuvad vastavatest botaanika mõistetest ja on lähedalt seotud dendroloogia ainevallaga. 19. sajandi lõpul ja 20. sajandi esimesel kümnendil oli eestikeelne aianduse, sealhulgas pomoloogia oskussõnavara kujunemise järgus, tuginedes mõisteliselt peamiselt saksa ja vene keelele. Gümnaasiumi ja ülikooli muutumisel emakeelseks kujundati eestikeelne botaanika oskussõnavara ja sellest lähtuv dendroloogia ja pomoloogia oskussõnavara.

Kirjandus

- Böttner, Johannes 1913. Aiatöö õperaamat. Tallinn.
- Böttner, Johannes & Kitschunov, Nikolai 1914. Aialilled, ilupuud ja ilupõõsad. Tallinn.
- Annus, Endel 1995. Eessõna. Eestikeelne raamat 1851–1900 I. Eesti Teaduste Akadeemia Raamatukogu. Tallinn.
- Eesti pomoloogia 1970. Koostanud Gerhard Hansman. Tallinn: Valgus
- Jakobson, Carl Robert 1994 (1869). Teadus ja Seadus põllul. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Karjahärm, Toomas & Sirk, Väino 1997. Eesti haritlaskonna kujunemine ja ideed 1850–1917. Tallinn.
- Kunder, Juhan 1887. Looduse õpetus. I. raamat, Elajate riik. Koolmeistritele ja koolidele kirja pannud Johann Kunder. Tartu: Schnakenburg.
- Kunder, Juhan 1881. Looduse õpetus. 2. raamat, Taimede riik. Koolmeistritele ja koolide ja iseõpetuseks kirja pannud J. Kunder. Tartu: Schnakenburg.
- Kunder, Juhan 1885. Looduse õpetus. 3. raamat, Kiwide (mineraalide) riik. Koolmeistritele ja koolide ja iseõpetuseks kirja pannud J. Kunder. Tartu: Schnakenburg.
- Körw, Jakob 1881. Lühikene Aiapidamise juhatus. Talurahwalle ja külakoolidelle. Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi toimetused nr. 4. Tartu.
- Lühikene õpetus .. 1891. Lühikene õpetus wiljapuude kasvatamisest. Pärnu linna-mõisade taluperemeestele. Pärnu linna-mõisade-walitsus. Pärnu.
- Pavlov, Aleksei 1925. Puud ja põõsad. Tartu.
- Pärmann, Jakob (Permann) 1879. Looduse lugu kahes jaus. Eesti rahva koolidelle ja igale looduse sõbrale. Teine jagu. Kihelkonna koolilaste raamat. Tartu.
- Spuhl, Jaan (Spuhl-Rotalia, J.G.) 1897. Kodumaa marjad. Viljandi.

- Spuhl, Jaan (Spuhl-Rotalia, J.G.) 1912-1924. Pomoloogia õperaamat. I jagu. Õunasordid. 100 tähtsama kodumaa õunasordi pomoloogiline kirjeldus. Haapsalu.
- Spuhl, Jaan (Spuhl-Rotalia, J.G.) 1927. Pomoloogia õperaamat. II jagu, Pirnisordid : 34 tähtsama pirnisordi pomoloogiline kirjeldus. Tartu.
- Strasburger, Eduard & Noll, Fritz & Schenck, Heinrich & Schimper, A. F. Wilhelm 1926. Botaanika õpperaamat. Tartu.
- Õuna-sordid .. 1907. Kõige tululikumad õuna-sordid, mis Eestimaa aia-asjanduse seltsi poolt Eestimaa ja Põhja-Liivimaa äriliste wiljapuu-aedade tarwis kõlbulikkudeks ja soovitatawateks on tunnistatud/Kokku seatud herrade W. Baeri, A. von Blumenbachi, G. von - zur Mühleni, A. A. Hrebnitski ja A. von Knorringi kaasabil. Tallinn.

The Sources of Estonian Terminology in Horticulture, especially in Pomology

Toivo Univer

Summary

A language and its terminology develop hand in hand with the progress in the economy and education. A breakthrough in the Estonian agricultural (including horticultural) terminology took place about a century ago. This change is evident from the printed media of the time: journals, popular books, handbooks and textbooks. The first horticultural texts are mostly translations from German and Russian, less frequently from French and English. The Estonian horticultural terminology originates from botany and is closely related to dendrology.

Keywords: agriculture, fruiter, terms

Autor

Põllumajandusteaduste kandidaat (*PhD*) **Toivo Univer** on Eesti Maaülikooli põllumajandus- ja keskkonnainstituudi Polli aiandusuuringute keskuse vanemteadur.

Toivo.Univer@emu.ee